

Die psigologiese identiteit van die bose: Lacan, aggressie en *Op soek na generaal Mannetjies Mentz*¹

Lianne Barnard
Departemente Afrikaans
Randse Afrikaanse Universiteit
AUCKLANDPARK
E-pos: barnardlianne@yahoo.com

Abstract

The psychological identity of evil: Lacan, aggression and *Op soek na generaal Mannetjies Mentz*

*The title of Christoffel Coetzee's novel **Op soek na generaal Mannetjies Mentz** introduces a wordplay on **Mentz/mens** and begs the question: What is man (die "mens")? Evil as portrayed in this novel can partly be explained by referring to the violent war circumstances, or it can be attributed to the philosophical idea of the "second nature" that Mentz develops in the course of the narrative. I use Lacan's theory of the formation of identity to explain irrational violence and evil in man. Evil – as seen in this novel – is the result of the following: the pain of a fragmented, suffering body; the identification with an ideal image or leader; the lack of self-reflection; the opposition between "us" and "them"; the Oedipal violence against the parent and the inherent violence of the law.*

Opsomming

Die psigologiese identiteit van die bose: Lacan, aggressie en *Op soek na generaal Mannetjies Mentz*

*Die titel van Christoffel Coetzee se roman **Op soek na generaal Mannetjies Mentz** benadruk die belangrikheid van die woordspeling op*

1 Die finansiële bystand van die National Research Foundation, die Universiteit van Port Elizabeth en die Huygens Program in Nederland tot hierdie navorsing word hierby dankbaar erken. Die gevolgtrekkings en menings wat uitgespreek word, is egter dié van die outeur en kan op geen manier toegeskryf word aan die National Research Foundation, die Universiteit van Port Elizabeth of die die Huygens Program nie.

Mentz/mens en lei tot die volgende vraag: “Wat is die mens?” Boosheid, soos voorgestel in hierdie roman, kan deels verklaar word deur die oorlogssituasie, of dit kan toegeskryf word aan Mentz se teorie van die “tweede natuur” soos dit ontwikkel in die verloop van die verhaallyn. Lacan se teorie van identiteitsvorming word gebruik om die bestaan van irrasionele geweld en boosheid in die mens te verklaar. Boosheid – soos geteken in dié roman – is ook die resultaat van die volgende prosesse in die roman: die pyn van ’n gefragmenteerde liggaam; die identifikasie met die beeld van ’n ideale leier; die gebrek aan selfrefleksie; die opposisie tussen die “hulle” en die “ons”; Oedipale geweld teenoor die ouer en die inherente geweld van die wet.

1. Inleiding

Die titel van Christoffel Coetzee (1998) se roman *Op soek na generaal Mannetjies Mentz* impliseer dat ’n soektog onderneem moet word om Mannetjies Mentz te identifiseer en te vind. Die woordspeling in die naam “Mannetjies Mentz” lok die leser uit om te vra “Wat is die mens?” en om sodoende die deursneemens, of die mens as filosofiese subjek, te ondersoek. Die roman is ook ’n soektog na die redes vir geweld, aggressie en boosheid in die mens. In die artikel word aangevoer dat Lacan se teorie van identiteitsvorming die onverstaanbare en irrasionele boosheid van verskeie personasies in die roman en van die mens in die algemeen psigologies kan verklaar.

2. ’n Kollektiewe eienaam?

Die verteller noem in sy inleidende redakteursnota moontlikhede van hoe die gegewens oor Mannetjies Mentz, ’n misterieuse figuur uit die Anglo-Boereoorlog, geïnterpreteer kan word. Die verteller, ’n amateurgeskiedkundige, sê dat oorvertellings oor Mannetjies Mentz nie betroubaar is nie. Hy verwerp die moontlikheid dat Mannetjies Mentz ’n skuilnaam was. Die verteller vra dan die volgende vraag:

Tweedens: was Mannetjies Mentz nie, byvoorbeeld, ’n soort ‘kollektiewe’ eienaam nie, geskep met die uitsluitlike doel om ’n kapstok te wees vir ’n spesifieke soort optrede waarvoor niemand verantwoordelikheid wou aanvaar nie? (15)²

Dit is beduidend dat die verteller nie hier die betekenismoontlikhede van die naam ondersoek nie. Die woordspeling van “Mannetjies Mentz” en “mannetjiesmens” sou die idee dat Mentz ’n kollektiewe eienaam vir die

2 Bladsynommers tussen hakies verwys na *Op soek na generaal Mannetjies Mentz* (Coetzee, 1998).

spesie mens is, kon ondersteun. Deur die klankvorm veralgemeen *Mentz* tot *mens*, en dus enigiemand (Elckerlijc).

'n Leser van fiksie is egter nie 'n geskiedkundige nie en om Mannetjies Mentz in die eerste plek te sien as 'n kollektiewe eienaam, die amateur-geskiedkundige se tweede moontlikheid, is vir dié leser sinvol. Die vraag is dan waarvoor hierdie eienaam staan. K. du Pisani (1999:175) en Chris N. van der Merwe (2001:72) sien Mentz as 'n simbool van absolute boosheid en die donker kant van die menslike natuur.

Ek bespeur 'n woordspeling op die naam "Niemann" in die res van die amateur-geskiedkundige se verduideliking: "om 'n kapstok te wees vir 'n spesifieke soort optrede waarvoor *niemand* (my kursivering – LB) verantwoordelikheid wou aanvaar nie" (15). Die woordspeling op "niemand" is inderdaad iets wat reeds in die Odusseia van Homerus gevind kan word (Homer, 1919:9.365). Odusseus sê vir die sikloop dat sy naam "Noman" is en wanneer die sikloop, Polyphemus, aan sy makkers vertel dat Noman, oftewel "niemand" hom blindgemaak het, laat sy makkers Odusseus en sy kamerade gaan.³ Die verontskuldigende "niemand" word in *Op soek na generaal Mannetjies Mentz* vergestalt in die karakter "Niemann". "Mann" is wel die Duits vir man, dus manspersoon, maar op grond van die klankvorm impliseer dit ook die Duitse voornaamwoord, "man", dus die Afrikaanse "n mens" – die mens in die algemeen. Die naam Niemann bied dus die volgende moontlikhede: niemand, geeneen en nie-man, wat nie-manlik, nie-menslik, onmenslik, onmens kan beteken.

Voss se naam dui op sluheid en dit is ook 'n veralgemening vir enige mens wat slu optree. As Mentz, Niemann en Voss elk afsonderlik of gesamentlik kollektiewe eiename vir die boosheid in enigiemand is, is die soektog na die geskiedkundige Mentz as bron van wandade, tevergeefs. Wat wel ooglopend moontlik is, is om die omstandighede na te speur waarin die bose opbloeit; om Mentz se uitgesproke filosofie van die "tweede natuur" te ondersoek en om redes vir die moontlikheid van boosheid binne elke individu te vind.

3 Daar is nog verdere ooreenkomste met die verhaal van die siklope. Odusseus gee Polyphemus wyn wat hom dronk maak en laat opgooi. Mentz gooi op as gevolg van sy afhanklikheid van morfien. Polyphemus word blindgemaak en so van sy mag ontnem. Die dood van Kleintjie Killian – "hy wat verder kon sien en beter kon hoor as enigiemand anders" (245) – is vir die gewone burgers die laaste strooi. Daarna veg hulle nie meer teen die Witsie-krygers nie. Net soos Polyphemus, gooi Niemann klippe uit woede (196). Odusseus en sy manne ontsnap deur vas te klou aan die onderkant van die skape wat wel uit die grot gelaat word. Die Witsies word "onsigbaar" op grond van die offer van 'n lam.

3. Omstandighede waarin die bose floreer

Die boosheid kry in tye van oorlog en as gevolg van swak leierskap 'n teelaarde om in te floreer. Van der Merwe (2001:71) gaan so ver om die oorlog die werklike "skurk" van die roman te noem. In die roman vervloek generaal Olivier veral generaal Prinsloo, die leier van die Boeremagte in die Suid-Vrystaat, omdat hy voel dat Prinsloo lafhartig was en te gou oorgegee het aan die Engelse. Frans sê dat generaal Olivier sy "volk tot leierskap uit die diereryk verdoem het ..." (159). Hierdie leierskap word verskaf deur die dierlike driemanskap: Mentz, Niemann en Voss. Voss word voorgestel deur die pragtige, maar lafhartige jakkals. Mentz is 'n gemiddelde werfhond, met swere oor sy rug. Hy is die leier. Niemann is die reusagtige reu met die groot geslag en 'n geskende snoet.⁴ Die kombinasie van rooijakkals en hond is onnatuurlik, volgens Jan Witsie (79). Dit is die teenoorgestelde van vrede wat gesimboliseer word deur die leeu en die lam wat saamlê. Soos die bose kan hulle nie gedood word nie en soos die bose is hulle oral gelyktydig aanwesig en word hulle deur baie gesien. Ons het egter nie hier te make met 'n punt-vir-punt-ooreenkoms tussen karakter en betekenis, soos in die klassieke allegorie⁵ nie. Hier gaan dit eerder daaroor om 'n mitiese boosheid, die boosheid in ons almal, te ondersoek. Boosheid is nie beperk tot oorlog nie. Die swart onderdane wat op Mentz se rustige landgoed in Duits-Oos-Afrika werk (279), is ook slagoffers van Niemann.

4. Mannetjies Mentz se filosofie

Mentz beskik oor 'n filosofie wat moontlik sy boosheid kan verklaar. Met reg wys Mentz daarop dat die vyand nie beskaafde norme handhaaf nie. Teenoor die beskawing stel Mentz dan sy filosofie van die tweede natuur (167-168):

Die tweede natuur as norm mag nie noodwendig die goedkeuring van iedereen daar buite wegdra nie – daarvoor is hulle te verblind deur hulle idee van 'beskawing'. Dit, egter, keer jou nie om volgens jou tweede natuur te lewe soos jy deur asemhaling lewe nie. En dalk

4 Henriette Grové (1998:29) skryf in haar resensie van die boek dat daar "dan te bewus gewerk" word omdat Niemann feitlik punt vir punt anatomies gelykgestel word aan 'n dier. Hierdie eenvoudige simboliek is misleidend, aangesien die aanvanklike herkenning van Niemann as die dierlike in die mens by nadere ondersoek psigologies uiters ingewikkeld is.

5 Regina Malan (1992:8) omskryf allegorie soos volg: "Op ondubbelsinnige en deurlopende wyse word daar in die allegorie 'n parallel opgebou tussen die verhaal-gegewens en die stel gebeure onder die oppervlakte."

nog word ons 'tweede natuur' blootweg 'n nuwe natuur, instink wat ter oorlewing ...

Die idee van 'n instinkmatige "tweede natuur" is 'n tipe instinktiewe kennis wat deur almal gedeel word. Kritiese denke word uitgeskakel en die mitiese beeld kan nie teen die realiteit gemeet word nie. "Beskawing" word gestel teenoor "natuur" en Mentz kies "natuur".

Mentz gee met dié mite aan sy volgelinge die moontlikheid om 'n nuwe begin te maak (168). Frans vra met reg hoeveel van die volgelinge die "spiets" begryp het. Eintlik is dit onbelangrik wat Mentz sê; sy volgelinge volg hom omdat hy leierskap verskaf. In dié opsig is hy simbolies van die kultus van die leier wat absoluut gehoorsaam word, al is sy filosofie onverstaanbaar.

Mentz se gesprek (248) met Frans wanneer hy die dood van Charles White probeer verklaar, toon egter die swakheid van sy filosofie. Dit is onmoontlik om te onderskei tussen die verskillende drange. Sekere drange is "drifte" (soos by Niemann) of "misplaasde verduidelikings" (soos by die beskawing) en moet geïgnoreer word. Ander drange is deel van die "tweede natuur" en moet gehoorsaam word. Soph bevraagteken ook Mentz se redenering (249-250): "Generaal, ek sou graag oor verduidelikings en voorspellings en so meer wou praat. Ek sou jou wou vra: Leer iedereen dit nie van voor af aan nie? En leer ons dit nie net so gou weer af nie?"

Indien Mentz se boosheid egter op irrasionaliteit neerkom, is die vraag of sy teenstanders, Soph en die Witsies, dan die verteenwoordigers van rasonale denke is.

4.1 Rasionaliteit en irrasionaliteit

Wanneer Mentz dreig om Niemann by die mense in die Skuites agter te laat, belowe die Engelse soldaat Charles White, 'n rasonale prokureursklerk, selfopofferend om nie te ontvlug nie. Chris van der Merwe (1999: 235) sien die Witsies en White as "wit" simbole van goedheid wat uiteindelik die kwaad oorwin. Hier is egter nie sprake van rasionaliteit en die wet⁶ wat die bose oorwin nie. Die Witsies slag immers 'n lam om hulle onsigbaar te maak. Mentz se mite word dus as 't ware oorwin deur

6 Die verteenwoordiger van wet en orde en gesag, dikwels Bybels, is Ma en sy word nie simpatiek deur die verskeie vertellers uitgebeeld nie. Sprekend van haar onbuigsaamheid is haar veroordeling van Anne nadat sy ná Anne se dood uitvind het van haar swangerskap. Dit is eerder haar irrasionele regbid van siekes wat bewondering afdwing.

'n ander mite. Charles White is ook vir Mentz 'n offer (249): "Die Engelman is 'n niksbeduidende offer om ons te herinner dat ons in die loop van ons ontwikkeling anders as die diere geword het. Rigtingwysers in die bloed alleen kan ons nie langer vertrou nie."

Die Witsies se oorwinning kan moontlik verklaar word deur te redeneer dat hulle 'n plaasvervangende lam geoffer het en afgesien het van menslike offers. In dié opsig is hulle evolusionêr ver voor Mentz en die grotbewoners wat 'n kind vir 'n luiperd geoffer het (202).

4.2 Is Mentz se filosofie 'n praktiese sukses?

Die vraag is dan of Mentz se filosofie van 'n tweede natuur sy volgelinge tot geluk en sukses lei. Generaal Coen Brits noem die plaasgemeenskap wat hulle in Duits-Oos-Afrika geskep het, 'n "paradys" (291) en Voss verduidelik (296): "Ons het nie 'n land nie, maar ons kruip nie weg nie, generaal. Ons oorlewe – dis vir ons tweede natuur – deur ons neuse skoon te hou ..."

Hulle bly in afsondering, omring deur lojale swart stamme wat eerder onder Mentz se beskerming wil wees as om deur die Masai uitgebuit te word. Die paradys is dus gebou op stamverdeeldheid, oftewel apartheid. Frans se verduideliking waarom hy Soph nie daarheen wil lok nie, dui op die onderliggende boosheid (279): "Ek kon my om die dood nie voorstel dat sy terug wou wees in 'n herskepte Skuilte nie, een waar 'onderdane' van hulle makliker slagoffers van Niemann maak, iedere keer dat die onrus in sy bloed roer." Hierdie "paradys" word dus ook deur boosheid oorval.

5. Die "identiteit" van Mannetjies Mentz

Die roman beweeg onseker tussen Mannetjies Mentz as spesifieke individu met 'n identiteit en sekere handeling wat aan sy naam gekoppel kan word, soos in die redakteursnota (21) bespreek, en Mannetjies Mentz as 'n veralgemeende mens wat metafories deel van alle mense is. Veral die vele verwysings na drome, na die tokkelossie en na droomdiere soos die honde en die jakkals wat so werklik is dat hulle uitwerpsels (93) gevind word, laat lesers onseker soek na verklarings uit die psigologie. So skryf Willie Burger (1999:111) die volgende in 'n voetnota:

Niemann-Voss-Mentz word as 'n drie-eenheid beskryf wat sterk herinner aan Freud se beskrywing van die menslike psige in terme van die id, ego en super-ego. Die super-ego (Voss) moet voortdurend by wees om die id (Niemann) in bewang te hou. ... Die ego (Mentz) moet weg wees voordat hy kan optree in al sy boosheid.

Om Voss te beskou as 'n super-ego, is problematies. Die super-ego verteenwoordig die invloed van ouerlike wette op die ego. Voss het geen invloed op Mentz nie. Om die eenheid van Niemann, Voss en Mentz allegories as aspekte van die menslike psige te beskou, neem nie die roman se spel tussen Mentz as individu met 'n identiteit en as veralgemeende mens in ag nie.

Identiteit is 'n paradoksale begrip. Identiteit is terselfdertyd 'n mens se unieke identiteit – hoe ek verskil van andere en hoe ek dieselfde bly in verskillende situasies – en die sosiale merkers waarmee ek myself as deel van 'n groep identifiseer en wat my morele keuses bepaal. Erik Erikson (1960:38), die sielkundige wat veral gekonsentreer het op die ontwikkeling van identiteit by adolessente, omvat die dualiteit van die begrip in die volgende uiteensetting: “The term identity expresses such a mutual relation in that it connotes both a persistent sameness within oneself (self-sameness) and a persistent sharing of some kind of essential character with others.”

Ek self deel duidelik sommige identiteitsmerkers met ander, aangesien daar baie mense is wat op die identiteit van “vrou” aanspraak maak. Om 'n identiteit aan te neem, is ook om jouself te identifiseer met 'n groep mense met dieselfde identiteitskenmerk.

Op soek na generaal Mannetjies Mentz bied 'n uitdaging vir enige teorie van identiteit as gevolg van die volgende probleme:

- Die opheffing van die “ek” in die versameling van die “ons”, soos wat gebeur met Frans (kyk 6.3.2).
- Die splitsing van die ek in “ek” en “sy”, soos wat gebeur met Ma (kyk 6.4.2 en 7).
- Die omruilbaarheid en eenwording van twee persone, Mentz en White (kyk 6.3.3).
- Die gebrek aan individuele identiteit by Niemann, aangesien hy homself nie van ander kan onderskei nie (kyk 6.3.1).

Lacan se siening is hier toepaslik, omdat hy nie net 'n verklaring gee van die ontstaan van identiteit by die subjek nie, maar ook die belangrikheid van aggressie in hierdie proses aandui. Frans se eerstepersoonsvertelling waarin hy sy dade probeer regverdig, is 'n voorbeeld van hoe 'n subjek deur middel van 'n narratief sy identiteit probeer omskryf. 'n Bespreking van hoe Lacan se teorie van identiteitsvorming lig werp op die bestaan van aggressie by die subjek, volg dus hierna.

6. Lacan en die ontstaan van identiteit

Die Franse psigoanalise, Jacques Lacan, het veral aandag geskenk aan die plek van taal in die vorming van die subjek en het Freud se teorieë geïntegreer met die denke van semiotici en antropoloë. Freud het bewys dat die subjek nie in volle kontak met homself (die subjek) is nie. Lacan gaan verder deur die subjek te desentreer en die Ander (kyk 6.4), saam met die self (in die vorm van ego) in die subjek te plaas. Lacan verbind die individu en transindividuele psiges, om MacCannell (1986:59) se bewoording van “subjek” en “Ander” te gebruik.

6.1 Gemis

Volgens Silverman (1983:152) is gemis (“lack”) ’n sentrale aspek van Lacan se denke oor die subjek. Hierdie gemis is “regtig” (“real” vir Lacan), in die sin dat dit buite taal gebeur, naamlik by die seksuele differensiasie van die kind wat voor geboorte plaasvind. Sowel die man as die vrou voel die gemis van hulle seksuele komplement sterk aan en voel nie ’n geheel nie. Aanvanklik onderskei die baba nie tussen hom- of haarself en byvoorbeeld die moeder of ’n warm kombers, wat plesier verskaf nie. Die baba het geen aparte identiteit nie. Die versorger gee egter meer aandag aan sekere dele van die baba se liggaam, soos die mond, anus, penis en vagina en hierdie dele word plesiersones vir die baba. Die baba verloor dus kontak met sy eie plesiersones as gevolg van die kulturele orde (later die simboliese orde genoem) wat die reprodutiewe organe vooropstel.

6.2 Gefragmenteerde liggaam

Lacan (1977:11) noem in sy essay “Aggressivity in Psychoanalysis” die volgende beelde as kenmerkend van die baba se vreesaanjaende ervaring van ’n gefragmenteerde liggaam in hierdie stadium van sy ontwikkeling: “... the images of castration, mutilation, dismemberment, dislocation, evisceration, devouring, bursting open of the body”.

Hierdie beelde is opvallend aanwesig in *Op soek na generaal Mannetjies Mentz*, nie net in die beskrywing van die marteling van opponente nie, maar ook in Frans se verslag van Mentz se siekte (229):

Met elke nuwe, droë gehyg uit die dieptes van die maagholtes, spuit
dit groen na agter uit ...

Hy kreun van die krampe in sy ingewande. Dan kruip hy van die pyn.
Dit word afgewissel deur krampe in die rug.

Die belangrike leier word so klein soos ’n kind, moet gevoer word soos ’n kind en kan skaars nog praat.

Die belangrikste simbool in die roman is Mentz se beseerde rug. Hy het hierdie reusewond opgedoen toe hy oor die rug gestriem is met 'n gesel. Tog is wonde nie beperk tot Mentz nie. Die liefde van Anne en Charlie gaan ook gepaard met wonde. Ounooi vertel dit só (69): “As jy boonop sien hoe die bloed teen haar nek klop, net onder die vel, dán vloek jy Charlie by voorbaat, want bloed is pyn. Jy vloek hom, al weet jy hy sal nie willens en wetens 'n instrument van pyn wees nie.”

Ook die rou oor Anne en Charlie se dood word metafories as 'n “rou seer” (117) beskryf. In dié opsig is Mentz se rou wond op sy rug simbolies van almal se seer. Weer eens is Mentz veralgemeen tot mens. Die wond en die gepaardgaande siekte is egter veral 'n herinnering of verbeeldingryke rekonstruksie van 'n baba se ervaring van sy of haar fisieke hulpeloosheid. Lacan (1977:14) noem dat die “imago” van die baba se fisieke hulpeloosheid blywend is in die baba se onderbewuste en dat net die kleinste voorwendsel nodig is om dit na vore te laat kom.

6.3 Spieëlfase

Die wond is ook 'n simbool van gemis in die Lacaniaanse sin. Die belangrikste afwesigheid in die baba se ontwikkeling is dié van die ideale self soos die baba dit in die spieël waarneem. Lacan (1977:2) sê in 'n uiters invloedryke essay, “The mirror stage as formative of the function of the I as revealed in psychoanalytic experience”, dat die baba tussen die ouderdom van ses en agtien maande hom- of haarself in die spieël waarneem en besef dat die beeld in die spieël ideaal lyk terwyl die baba nog baie lomp voel en hom- of haarself nie as geheel ervaar nie. Daar ontstaan dus eerstens 'n interne konflik tussen die imaginêre spieëlbeeld (die ideale self) en die gefragmenteerde liggaamsbeeld, en tweedens word die aggressie geprojekteer op andere. Lacan, volgens Lee (1990: 27), verbind die spieëlfase met die oorsprong van aggressie:

Thus, the disturbing realization of the gap between the child's lived experience of the still minimally competent and functionally fragmented body and his narcissistic identification with the unity of his visual reflection is displaced into various kinds of aggressive tendencies directed towards others.

6.3.1 Selfrefleksie en differensiasie

Lacan (1977:11) beweer dat die self van die imaginêre fase, wanneer die spieëlidentifikasie plaasvind, nie hom- of haarself onderskei van andere nie, omdat die self as “ek” nog nie bestaan nie. Wanneer 'n kind 'n ander kind slaan, sê hy dat hyself geslaan is, of wanneer 'n ander kind huil, huil hy ook. Die identiteit is dus nie geleë in die onderskeid van ander nie. Inteendeel, die identifikasie met 'n spieëlbeeld maak ander mense soort-

gelyke spieëlbeelde waarmee geïdentifiseer word. In die lig hiervan is dit insiggewend dat Niemann, volgens Frans, nie die vermoë tot self-refleksie of onderskeid van ander mense het nie (178): “As jy nie die vermoë het nie, weet jy nie van verskille te midde van vastighede nie: die verskil van ’n ‘ek’, byvoorbeeld, teenoor ’n ‘jy’ en ’n ‘ons’, daarvan weet Niemann nie.”

Niemann word vergelyk met ’n slang wat reeds met geboorte voorbeskik is om te byt as iemand naby kom. Frans verbind menslikheid met die vermoë om jouself te sien. Niemann herken homself nie in ’n spieël water nie en selfs soms wanneer Frans dink dat Niemann oor homself nadink, is dit vlietend en kom sy natuurlike wreedheid te voorskyn. Niemann kan nie verander nie, want hy beskik nie oor die vermoë tot selfrefleksie om homself te identifiseer met ’n ideale posisie en gevolglik onvolledig te voel nie. Omdat hy nie onvolledig voel nie, strewe hy dus ook nie om homself te verbeter nie. Dit is asof Niemann die spieëlfase slegs gedeeltelik ondergaan het. Moontlik is dit dan ’n verklaring vir sy ekstreme aggressie, want volgens Lacan (1977:23) funksioneer die Oedipale identifikasie van die simboliese fase, die fase ná die imaginêre fase, só:

Thus the oedipal identification is that by which the subject transcends the aggressivity that is constitutive of the primary subjective individuation. I have stressed elsewhere how it constitutes a step in the establishment of that distance by which, with feelings like respect, is realized a whole affective assumption of one's neighbour.

6.3.2 Groepseenheid

Blink-Frans benadruk dat die enkeling se bewussyn binne die groeps-eenheid wat deur Mentz gemaak is, verdwyn (161-2): “Sonder dat ons dit weet, is ’n nuwe samehorigheid gesmee waarin ’n ‘ek’ en ’n ‘jy’ nie bestaan nie. Die uitverkorenes was afhanklike onderdele in ’n nuwe samestelling waarbinne die enkeling se bewussyn verdwyn het.”

Die groepseenheid maak van almal ’n Niemann wat nie tussen “ek” en “jy” onderskei nie. Hierdie pre-rasionele eenheid van ’n groter “ons” (170) word gestel teenoor ’n “hulle”, die vyand. Frans plaas ook die woord “hulle” in aanhalingstekens (189). Die “hulle” word die prooi. Die oorlog-situasie maak ’n kollektiewe poging tot regressie tot die imaginêre fase moontlik.⁷ Die eenheidsideaal van die groep wat deur Mannetjies Mentz gewaarborg word, is die beloofde genesing van die sielsangs wat ge-

7 Die taalonderskeid tussen “ons” en “hulle” vind plaas in die simboliese orde van taal.

paardgaan met die beeld van die wond. Hier is 'n mistieke ervaring van eenwording wat die lede se onderlinge lojaliteit verklaar.

6.3.3 Charlie White en Mannetjies Mentz as omruilbaar

Nog 'n kenmerk van die imaginêre fase is dat grense tussen binne en buite vervaag en dat dinge en mense na mekaar lyk. Mannetjies Mentz en Charlie White is ongeveer dieselfde ouderdom en het dieselfde liggaamsbou. Tog vra Ounooi of dit die rede was waarom sy hulle in haar geheue omgeruil het (63). Die omruiling van Charlie en Mentz in die dagdrome van Soph en in die drome van Ounooi kan psigologies verklaar word as die verplasing van intense psigiese emosie van 'n taboe-objek na 'n ander, meer aanvaarbare objek. Charlie en Mentz is ewe onopsigtelik (70). Ounooi het jare lank drome waarin sy Mentz en Charlie omruil en sy vra (70): "Was Charlie ... dus op 'n onverstaanbare manier vir sy eie einde, benewens dié van Aunt Anne, verantwoordelik?"

Mannetjies Mentz word Charles White, en tot so 'n mate dat hy sê (64): "Om 'n wrok teen jou te hê, sal op selfhaat neerkom, want binne enkele ure is ék ... Charles White."

Charles White is 'n prokureursklerk wat die Geneefse Konvensie teenoor Mentz (65) noem. Hy is dus ook 'n verteenwoordiger van wet en orde. Is wet en beskawing dan die "misplaasde (*sic*) verduidelikings en voorspellings" wat Mentz sien as die oorsaak van die mens se sterwe? Mentz (248) sê: "Die mens sterwe nie omdat hy instink blindelings volg, ongeag die gevolge nie. Vir die dier is gevolge onvoorsiens. Die mens sterwe in belang van misplaasde (*sic*) verduidelikings en voorspellings."

Hier kom die leser dan tot die skokkende gevolgtrekking dat beskawing en rasionaliteit verantwoordelik is vir boosheid. Boosheid en beskawing is twee kante van dieselfde munt. Ma, die sterkste ondersteuner van Christelikheid in die roman, het immers geen beswaar teen die metodes wat Mentz-hulle gebruik om die Boeresoldate te dwing om te veg nie (58). Miskien is daar ook 'n eggo hiervan in Lacan (1977:25) se stelling dat aggressie verwar word met "normale" krag:

The pre-eminence of aggressivity in our civilization would be sufficiently demonstrated already by the fact that it is usually confused in 'normal' morality with the virtue of strength. Understood and quite rightly, as significant of a development of the ego, its use is regarded as indispensable in society ...

6.3.4 Identifikasie met andere

Die spieëlfase is ook 'n identifisering, in Lacan (1977:2) se beskrywing van: "the transformation that takes place in the subject when he assumes an image".⁸ Die beeld waarmee Frans worstel, is dié van manlikheid. Hy soek 'n ideale manspersoon met wie hy kan identifiseer. Die Boere-generaals en -leiers, en selfs sy vader, stel hom teleur omdat hulle dink aan oorgee. Mannetjies Mentz word hierdie ideale figuur wat gestalte gee aan die beeld van manlikheid wat die simboliese orde vir Frans bied. Frans se motivering vir sy wandade is sy veroordeling van die Boere as lafhartig as hulle nie verder in 'n futiele oorlog wil veg nie. Dit gaan nie vir hom oor 'n rasonale plan van doel en middele nie, maar suiwer om vergelding (154). Hy straf dus die vader wat hom teleurgestel het. Hy het egter wel in latere jare spyt oor sy gedrag, want hy sê (155): "Ek kan myself nie vergewe oor die Nekke en Poorte in die berge nie."

Tog is sy berou dat hy Mentz in die steek gelaat het of dat hy hom nie waardig was nie, met ander woorde dat hy nie getrou aan sy ideale beeld van manlikheid was nie, selfs groter.

6.4 Die simboliese orde

Wanneer die subjek die simboliese orde betree, identifiseer hy of sy met representasies van die moeder of die vader en word die drama van die Oedipus-kompleks uitgespeel. Die simboliese orde noem Lacan die plek van die Ander. Die simboliese orde is die kultuur wat 'n identiteitsposisie aan die subjek toeken, selfs by hulle geboorte, soos Lacan (1977:148) in sy essay "The agency of the letter in the unconscious or reason since Freud" aandui: "Thus the subject, too, if he can appear to be the slave of language is all the more so of a discourse in the universal movement in which his place is already inscribed at birth, if only by virtue of his proper name."

Die taboe van bloedsbande beteken dat elke subjek 'n identiteitsposisie moet hê as byvoorbeeld iemand se suster of dogter. Lacan voer aan dat taal en die Oedipus-kompleks identies is, omdat taal die differensiasie tussen linguistiese begrippe soos *moeder* en *vader* verskaf wat noodsaaklik is vir die funksionering van die bloedsbande-taboe (Silverman,

8 Sarup (1992:85-86) se definisie van 'n imago help ons om te sien dat Mentz 'n projeksie van die imago van manlikheid was: "An imago is an unconscious image or cliché which orients the way in which the subject apprehends other people. In the imaginary mode (or register) one's understanding of other people is shaped by one's own imagos. ... In the symbolic register, the subject understands these imagos as structuring projections."

1983:181). Die belangrike konsep van die “Naam-van-die-Vader” bring linguistiek en die Oedipus-kompleks bymekaar. “Moeder” en “vader” is identiteitsposisies wat binne die diskoers van die gesin ingeneem word. Subjekte, nie noodwendig die biologiese moeder en vader nie, wat met die identiteite van moeder en vader identifiseer, ervaar ook die onvermydelike vervreemding wat met die vervulling van ’n ideale identiteit gepaard gaan. Let wel dat identiteite *woorde* is en dat woorde se betekenis altyd onseker is en altyd uitgestel word langs ’n verbale ketting.

Die Ander is onder meer “Mannetjies Mentz” – die beeld van die bese wat inherent deel van elkeen se onbewuste is en die identiteit van almal vorm.

6.4.1 Oedipus-drama

Met die bespreking van identifisering met ’n ideale figuur is die Lacaniaanse simboliese fase reeds aangeraak, want dit is onmoontlik en onwenslik om die fases absoluut te skei. Die Oedipus-drama neem in hierdie roman ’n fassinerende vorm aan, want die tienerdogters begeer die minnaar van hulle substituut-moeder, Anne. Sarup (1992:5) beskryf die Oedipus-kompleks by dogters soos volg: “She interprets the absence of a penis as a failure in provision on the part of the mother. ... Hence, the girl becomes the rival of the mother for the father’s love.”

Ounooi gebruik die volgende woorde om Soph se erotiese verlange te omskryf (91): “In die laatlate van 1900 is aunt Soph volgroei genoeg sodat sy in haar dagdrome plekke ruil met aunt Anne. In die eerste dagdroom neem sy aunt Anne se begeertes op haar.”

Soph word dus Anne, net soos in die Oedipus-drama die dogter soos die moeder word in hul gesamentlike begeerte na die vader. Lacan, volgens Lee (1990:27), verbind hierdie vereenselwiging met die begeertes van ander met aggressie⁹: “In modeling oneself on another, one is also modeling one’s desires on those of the other, and the inevitable consequence of this is an aggressive rivalry between the child and the other for the object desired by the other.”

Die vraag is wie vir die dood van die moederfiguur, Anne, verantwoordelik is. Is dit nie dalk Ma en Soph nie? Natuurlik het Anne selfmoord gepleeg, maar sy het immers selfmoord gepleeg met Ma se colt-pistool.

9 Lowe (1983:87) noem Kain en Abel en Romulus en Remus as paradigmatisies van hierdie konflik.

Ma verteenwoordig rigiede godsdienstige waardes en is dus sprekend van die simboliese orde van wette. Op 'n sielkundige vlak is Ma en Soph egter verantwoordelik vir Anne se dood.

6.4.2 Fallus

Die Lacaniaanse konsep van gemis het nog radikaler dimensies wanneer die fallus begeer word. Wanneer Soph Frans en Mentz tot oorgawe dwing, forseer sy Frans om sy geweer, die falliese simbool by uitstek, te breek (249). Die fallus is nie gelyk aan die penis¹⁰ nie, maar het volgens Silverman (1983:183) twee betekenisse. Die fallus is eerstens die versamelnaam van alles wat die subjek mis, van dit wat gedurende die onvermydelike ontwikkelingstadiums weggeneem is, oftewel die organiese realiteit waarvan afstand gedoen is met die betreding van die simboliese taalorde. Tweedens is die fallus die betekenaar van kulturele voordele wat saamgaan met manlike subjektiwiteit binne die patriargale samelewing. Almal, mans en vroue, begeer die fallus en dit lei natuurlik tot konflik en oorlog, maar die vrou se gemis is binne die simboliese orde erger omdat sy gedefinieer word in opposisie tot die betekenaar van die "vader" en die ketting van betekenaars soos "mag", "die reg", en "kennis" wat by die "vader" aangeheg is.

Ma veronderstel¹¹ dat sy in die afwesigheid van haar man die rol van leier van die groep van sestig mense in die Skuiltes moet oorneem. Ma het 'n "skielike belangstelling in manssake" (47) – soos Ounooi dit noem. Indien Ma se ervaring van leierskap beskryf kan word as die besit van die simboliese fallus, is dit duidelik dat sy dit na die terugkeer van haar man weer wil afgee en dat sy haarself nie kan versoen met haar gedrag tydens die oorlog nie.

Ma verwys na haarself in die oorlogsjare in die derde persoon as "sy" (39) of nog meer onpersoonlik, "die vrou", asof sy haarself wil distansieer of gedistansieer het van die vrou wat sy toe was. Die verwydering tussen die "ek" en die "sy" van die oorlog is so drasties dat dit haar taalgebruik beïnvloed (137): "Sy 'ek' die vrou van vóór en ná die oorlog, maar sy is 'die vrou' uit die Skuiltes. Soms raak sy deurmekaar met dié ge-'ek' en

10 Lee (1990:67) noem dat Lacan Freud se teorie oor kastrasie herinterpreteer: "As such a signifier, the phallus is not anything any man or woman could possibly 'have' (hence, it must not be confused with the penis). Indeed, this is the key to Lacan's reinterpretation of Freud's notion of castration."

11 Ek gebruik die woord "veronderstel" omdat dit blyk dat Jan Witsie die eintlike leier is, die een wat met Mentz onderhandel om hom van die Skuiltes weg te hou.

ge-‘sy’. Maar vir haar gaan dit oor twee mense wie se paaie dalk nooit eens gekruis het nie: die ‘ek’ en die ‘sy’.”

Ons het gesien dat Ma probleme het met die vertelling van haar lewens-storie. Ma integreer juis nie haar rol as “patriarg” tydens die oorlog met haar rol as vrou ná die oorlog nie. ’n Eenheidsnarratief waarin sy sowel kragdadige heerser as afhanklike vrou is, is vir haar te bedreigend.¹²

7. Narratiewe identiteit

Kristeva (1992:130) noem die volgende as ’n gevolg van die suksesvolle verwerking van die Oedipuskompleks: “In the ideal case, this finishes by stabilising the subject, rendering her/him capable both of pronouncing sentences which conform to the rules, to the law, and of telling her/his own story – of giving her/his account.”

Ma kan nie ’n eenheidsnarratief van die “sy” van die oorlog en die “ek” van na die oorlog vorm nie. Alhoewel ook Ounooi ’n eerstepersoonsverteller is, wil ek konsentreer op hoe Frans al vertellende ’n identiteitsnarratief van sy lewe maak. Hy is immers die een met die grootste skuldias. Hier is dit nuttig om Kerby (1992:68-69, 105) se onderskeid tussen die sprekende subjek, die subjek van spraak en die bespreekte subjek te gebruik. Die subjek van spraak is die suiwer linguistiese subjek van die diskoers, die een wat “ek” sê, terwyl die sprekende subjek die materiële oorsprong (in ’n liggaamlike of geskrewe vorm) van die spraak is. Later voeg Kerby (1991:105) nog ’n kategorie by, naamlik die bespreekte subjek. Die bespreekte subjek is die subjek is wat geproduseer word deur die diskoers en kom tot stand as ’n resultaat van die effek op die leser of luisteraar, wat natuurlik die self ook kan wees. Volgens Kerby (1991:108) vind persoonlike ontwikkeling juis plaas wanneer ons onself gedurig herinterpreteer, of meer negatief gestel, en nie ’n uitdrukking (van die subjek van spraak) as behoorlik representatief van onself aanvaar nie. Ons verwerp dan ons eie selfnarratief wat ’n identiteitskrisis kan wees.

12 Belsey (1980:65) sê dat vroue deel het aan teenstellende diskoerse:

“Very broadly, they participate both in the liberal humanist discourse of freedom, self-determination and rationality and at the same time in the specifically feminine discourse offered by society by submission, relative inadequacy and irrational intuition.”

Een manier om aan die spanningne te ontsnap, is om geestelik siek te word. ’n Ander manier is om ’n feministiese diskoers aan te neem.

Frans begin sy relaas op 'n speelse, ironiese noot. Hy sê naamlik dat hy nou geleentheid kry om te skryf, omdat hy nie meer geleenthede het om reg te laat geskied aan sy naam, Blink Frans Naudé nie (147). Hy skryf dus omdat hy te oud is om nog 'n minnaar te wees. Later verwerp hy tog sy selftevrede selfnarratief en noem hy die twyfel aan die filosofie van 'n tweede natuur as die rede vir die skryf van die relaas. Frans skryf (169): "Die blote feit dat ek die pen uiteindelik opneem, is 'n erkenning dat ek toelaat dat die twyfel hom verraderlik aan my opdwing."

Frans se skryf van sy relaas, sy outobiografie, is vir hom 'n identiteitskrisis. Daar is 'n diskrepansie tussen Frans as subjek van spraak en Frans as bespreekte subjek. Hierdie diskrepansie is die duidelikste in sy beskrywing van sy verhoudings met vroue. So skryf hy oor die Bibbejee-kind eers die volgende (173): "Ek het haar uit my gedagtes gesit soos jy doen met iets waaraan jy nie herinner wil word nie ...". Hy korrigeer homself dan byna onmiddellik (173-74): "Dan praat jy nonsies, soos ek hierbo in dieselfde paragraaf ... Die herinnering aan die Bibbejee-kind bly my by, hóé ek ook al probeer om dit te onderdruk."

Dit lei ook tot selfondersoek. Frans vra waarom hy so onrustig van een vreemde bed na die ander gegaan het (174): "Probeer ek lewenslank daarna, deur herinnering aan die Bibbejee-kind, 'n oneindigheid herwin deur herhaling?"

'n Ander rede vir Frans se kompulsiewe verowering van vroue is nie vir hom bekend nie. Die leser kan dit agterkom deur te kyk na die opeenvolging van sy narratief. Frans begin sy relaas chronologies, maar hy onderbreek dit deur sy vertelling oor sy erotiese verhouding met die Bibbejee-kind jare later (171). Die erotiese vertelling geskied juis wanneer Frans sy twyfel oor die tweede natuur verwoord. Die erotiek is dus 'n ontsnapping uit die twyfel. So volg sy vertelling oor Fatima ook direk op sy beskrywing van sy ontdekking van Mentz se morfiën-afhanklikheid. Frans gebruik vroue dus om te ontsnap uit sy ondraaglike vertwyfeling oor Mannetjies Mentz. Dit is Frans se misbruik van vroue wat hom 'n voorbeeld maak van die werkinge van die bose in 'n konkrete mens.

8. Word die bose oorwin?

Uiteindelik laat Frans die sentrale vraag van die roman onbeantwoord omdat hy te moeg voel. Frans (216) vra: "Maar waarom maak die generaal dan nie 'n einde aan Niemann se dinge nie? Maar nou het ek 'n ruskans nodig."

Frans kan geen sinvolle narratiewe antwoord op die vraag gee nie; vandaar sy moegheid. Boosheid, soos verteenwoordig deur Mentz en sy wraakbende, word tog in die roman gedeeltelik oorwin. Soos vroeër beskryf (4.1) offer Charles White homself op en word 'n lam geslag om die Witsies ongesiens te laat wegkom. Weer eens het ons 'n aansluiting by die Odusseia-verhaal aangesien die mense van die sikloop ontsnap deur hulself vas te maak aan skape. Mentz se boosheid word dus as 't ware oorwin deur die mite van die diere-offer.

Tog is dit juis Frans se vertelling van wat gebeur het, wat 'n aanslag op die bese is. Burger (1999:109) skryf:

Een van die grootste probleme ontstaan wanneer niemand oor die boosheid praat nie. Die wonde op Mentz se rug is iets waaroor niemand ooit praat nie. Niemand weet wat die oorsaak daarvan is nie. Die onderdrukking van die pyn wat die wonde veroorsaak, met morfiengebruik, lei daartoe dat hy nie alleen die slagoffer van die sere op sy rug is nie, maar ook van verslawing aan die remedie daarvoor. Die onderdrukking van die bese word uiteindelik erger as die boosheid self.

Soph onderdruk nie die bese wanneer dit haar bestaan oorheers in die vorm van erotiese dagdrome met Mentz as minnaar nie. Sy erken haar liggaam se swakheid, maar neem 'n besluit om teen die bese in die vorm van Mannetjies Mentz te veg, sonder om haar eie erotiese gevoelens te negeer (95). Indien die onderdrukking van die bese die probleem is, is 'n roman soos *Op soek na generaal Mannetjies Mentz* deel van die oplossing.

Boosheid kan nie beheer word nie, omdat dit deel is van elkeen se subjekvorming, oftewel onbewuste, en dit wag net op die regte tyd om ten volle geaktiveer te word. In hierdie roman word die Anglo-Boere-oorlog, sowel as die Eerste en Tweede Wêreldoorloë, as vrugbare teelaardestes vir die werking van die bese genoem. Ons kan ook die stories voor die Waarheids- en Versoeningskommissie noem as bewyse van die krag van die bese en geweld. Burger (1999:101) noem dat De la Rey se woorde aan Mentz en sy groep oor "reconciliation" en "nation-building" en "amnesty" die boek plaas binne die konteks van die Waarheids- en Versoeningskommissie. Du Pisani (1999:175) maak die volgende afleiding: "Coetzee seems to suggest that similar skeletons as those removed from the cupboard by the evidence before the TRC may exist with regard to the South African War."

Hoe bestry mens iets wat so inherent deel is van jou identiteitsvorming, soos wat Lacan aanvoer? Walter Lowe (1983:99) maak in sy boek *Evil and the unconscious* die volgende gevolgtrekking oor die sogenaamde

“natuurlikheid”¹³ van boosheid in die self: “... one sees how the harshness of life enters into the very constitution of the self. Collective absolution is achieved, but at the price of a fatalism which surrenders any notion of human freedom.”

As enigeen skuldig is aan boosheid, is niemand spesifiek skuldig nie en almal is skuldig. Die vraag is hoe verandering moontlik is. Silverman (1983:92) sê in teenstelling tot Lacan dat kritiek op die huidige kulturele orde wel moontlik is, omdat ons kan verstaan dat alle ideale representasies deur kultuur geskep word en dat hierdie simboliese orde nie universeel of absoluut is nie. Indien ons verstaan dat “Mannetjies Mentz”, ’n kultuurgebonde skepping is, is dit moontlik om die mag van hierdie beeld van die boosheid in die self te bestry.¹⁴

Bibliografie

- Belsey, Catherine. 1980. *Critical practice*. London : Methuen.
- Burger, Willie. 1999. Yster Swart, Mannetjies Mentz en Eugene de Kock: tekstualisering van die Afrikaner booswig. *Stilet*, xi(2):99-111, September.
- Coetzee, Christoffel. 1998. *Op soek na generaal Mannetjies Mentz*. Kaapstad : Queillerie.
- Du Pisani, Kobus. 1999. Fact and fiction: representations of the South African war in Afrikaans history writing and literature. *New Contree*, (45):164-184, September.
- Erikson, Erik Homburger. 1960. The problem of ego identity. In: Stein, Maurice R. (ed.) *Identity and anxiety: survival of the person in mass society*. New York : The Free Press. p. 37-87.
- Grové, Henriette. 1998. Só lyk die mannetjiesmens. *Insig (Boekebylae)*: 28-29, Augustus.
- Homer. 1919. *The Odyssey*. New York : Heinemann.
- Kerby, Anthony Paul. 1991. *Narrative and the self*. Bloomington : Indiana University Press.
- Kristeva, Julia. 1992. A question of subjectivity – an interview. In: Rice, Philip & Waugh, Patricia (ed.) *Modern literary theory: a reader*. London : Arnold. p. 128-134.
- Lacan, Jacques. 1977. *Écrits: a selection*. London : Tavistock.
- Lee, Jonathan Scott. 1990. *Jacques Lacan*. Amherst : University of Massachusetts Press.
- Lowe, Walter. 1983. *Evil and the unconscious*. Chicago : Scholars Press.
- MacCannell, Juliet Flower. 1986. *Figuring Lacan: criticism and the cultural unconscious*. London : Croom Helm.

13 Morele boosheid is om te besluit om iets verkeers te doen, terwyl natuurlike boosheid iets soos byvoorbeeld aardbewings is waarvoor niemand verantwoordelik is nie. Die psigoanalise se verduideliking van onbewuste motiverings maak van morele boosheid ’n natuurlike boosheid (Lowe, 1983:98).

14 My dank aan dr. Edna Deudney vir haar inspirasie en hulp met hierdie navorsing.

- Malan, Regina. 1992. Allegorie. In: Cloete, T.T (ed.) *Literêre terme en teorieë*. Pretoria : HAUM-Literêr. p. 8-9.
- Sarup, Madan. 1992. *Jacques Lacan*. New York : Harvester.
- Silverman, Kaja. 1983. *The subject of semiotics*. New York : Oxford University Press.
- Van der Merwe, Chris. 1999. Op soek na goed en kwaad. Twee resente romans oor die Anglo-Boereoorlog. *Tydskrif vir Nederlands en Afrikaans*, 6(2):229-245, Desember.
- Van der Merwe, Chris N. 2001. Presentations of war in Afrikaans fiction. *Stilet*, 13(2): 65-78, Junie.

Kernbegrippe:

geweld

identiteit

Lacan

Op soek na generaal Mannetjies Mentz

Key concepts:

identity

Lacan

Op soek na generaal Mannetjies Mentz

violence

